

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

زمان چاپ: ۱۴۰۳/۰۳/۲۵

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

تغییرات فرهنگی و معماری ایران دوره اسلامی از قرن چهارم هجری تا دوره معاصر با تأکید بر تأثیر و تحولات زمانه

مانا بمانی^۱، محمدعلی کاظم زاده رائف^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، ایران.
manabemani1378@gmail.com

۲- عضو هیأت علمی گروه مهندسی معماری مؤسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی خوزستان، ایران.
ma.kazemzadehraef@gmail.com

چکیده

معماری از انواع هنرهای زیبا و کاربردی است که با زندگی مردم پیوندی تنگاتنگ دارد. در هر جامعه پستوانه ی تاریخی رکن حائز اهمیتی بوده و باعث پیشرفت گروه ها و حوزه های علوم انسانی در دوره های آتی می گردد. آنچه که در ادوار تاریخی ایران پس از ظهور اسلام قابل درک است، نفوذ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی اقوام مختلف غیر ایرانی و ایرانی در هر دوره به طور مختصر یا فراگیر می باشد. که در جریان این ادوار، نوآوری هایی متنوع در عرصه های هنر و معماری رخ داده است. در این پژوهش تغییرات فرهنگی و معماری ایران دوره اسلامی از قرن چهارم هجری قمری تا دوره معاصر به تفکیک گروه های نفوذ فرهنگی و سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. در فرآیند تحقیق روش کیفی گزینش شده و برای بدست آوردن نتایج مطلوب در این مقاله از تحقیق توصیفی تحلیلی با مطالعه کتابخانه ای اعم از کتب، رساله و مقالات تخصصی، مورد استفاده قرار گرفته است. دستاوردهای پژوهش نشان دهنده آن است که در هر جامعه پستوانه ی تاریخی، متغیری مؤثر در تحولات فرهنگ، هنر و معماری در آن جامعه و از محرکان اصلی برای تغییر و شکوفایی آن بوده است.

واژگان کلیدی: فرهنگ، معماری، دوره اسلامی، تاریخ ایران

۱- مقدمه

معماری در فرهنگ ایران حاوی معانی و مفاهیم باطنی بسیاری است. در پشت هر فرم معماری یک مفهوم و محتوی درونی نهفته است. انسان برای بیان محتوی درونی خودش به اشکال و کالبدهای بیرونی و به تصویر کشاندن آنچه در باطن دارد مدد می جوید. این معانی و مفاهیم دچار تحولات زودگذر نمی گردد؛ اما هر فرهنگ انسانی در هر زمان و مکان جهت اصلاح و تکامل دیدگاه هایش خط و مشی تازه همسو با اهداف و چشم اندازهای بنیادین جامعه از خویش ارائه می دهد. به عنوان مثال دکتر پیرنیا شیوه های معماری ایرانی را به دو دوره قبل از اسلام و چهار دوره بعد از اسلام تقسیم می نماید. و علی رغم تفاوت

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

هایی که در فرم و محتوی هر یک از شیوه‌ها با دیگری مشاهده می‌شود. همگی آن‌ها را تحت پنج عامل مشترک (خودبسندگی، مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، درون‌گرایی و نیارش) قلمداد کند (خسروجردی، ۱۳۹۴). ایران یکی از مهدهای تمدن در جهان محسوب می‌شود و همواره نقش مهمی در هنر و معماری جهان در دوره‌های باستانی و اسلامی خود ایفا کرده است. لاقلاً از پنج هزار سال پیش از میلاد مسیح تا عصر حاضر نمونه‌های مشخص این معماری بر پهنه‌ای گسترده‌ای از سوریه تا هندوستان شمالی و کناره‌های، چین از قفقاز تا زنگبار پراکنده و از تنوع خاصی برخوردار است (زارعی، ۱۳۹۲). به طوری که به نظر می‌رسد عالی‌ترین هنر ایرانی به معنی حقیقی هنر همیشه معماری آن بوده است، این برتری نه تنها در دوره هخامنشیان، پارت‌ها و ساسانیان محقق است بلکه درباره دوره اسلامی ایران هم صادق است (گدار، ۱۳۵۸).

سؤال تحقیق: در ادوار تاریخی تحولات زمانه چه تأثیر شاخصی بر فرهنگ و معماری ایران داشته است؟

۲- فرهنگ و معماری

۲-۱- فرهنگ

فرهنگ واژه‌ای است پهلوی در فرهنگ عمید در تعریف و معنی کلمه فرهنگ چنین آمده است: "فرهنگ دانش معرفت، تعلیم و تربیت آثار علمی و ادبی یک قوم" (عمید، ۱۳۷۹) در فرهنگ معین در تعریف فرهنگ چنین آمده است: "ادب، تربیت، دانش، علم، معرفت، مجموعه آداب و رسوم مجموعه علوم و معارف و هنرهای یک قوم" (معین، ۱۳۸۴) فرهنگ و مفهوم آن و نسبت ذات بشری با آن، از دیرباز یکی از درگیری‌های اصلی ذهن بشر بوده است. و این در حالی است که تعریف و تشریح فرهنگ کار دشواری است. فرهنگ به معنای عام کلمه عبارتست از پیشرفت‌های معنوی و ژرفای فکری یک قوم، قبیله یا ملت در طول تاریخ و مجموعه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها، آداب و رسوم، مذهب و سنن، ادبیات، قوانین اجتماعی، هنر و معماری، ابزار و اشیاء مربوط به آن ملت یا قوم (سراجی کرمانی، ۱۳۹۰).

۲-۲- معماری

درباره معماری تعاریف بسیاری بیان شده است که در ذیل نمونه‌ای از تعاریف معماری را ذکر می‌کنیم: تعریف معماری از لکوربوزیه اینکه معماری در لحظه‌ای از خلایقیت به وجود می‌آید یک حقیقت انکارناپذیر است، زمانی که ذهن درگیر چگونگی تضمین استحکام یک ساختمان و نیز تأمین خواسته‌های برای آسایش و راحتی است، برای رسیدن به هدفی متعالی‌تر از تأمین نیازهای صرفاً کارکردی برانگیخته می‌شود و آماده می‌گردد تا توانایی‌های شاعرانه‌ای را به معرض نمایش گذارد که ما را بر می‌انگیزانند و به ما لذت و سرور می‌بخشند (نقره کار، ۱۳۸۹).

۲-۳- رابطه فرهنگ و معماری

انسان موجودی چند بعدی است و در هر یک از ابعادی وجودی خود نیز دارای نیازها و تمایلاتی است که حرکت و پویایی دائمی را برای او رقم می‌زند. تحولاتی که از ابتدا تاریخ کنونی در زندگی بشر روی داده حاکی از عرصه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. هر یک از ابعاد روحی و جسمی انسان، امکانات و نیز خواسته‌هایی در اختیار او می‌گذارند که بعضاً در سایر ابعاد نیز تأثیر گذاشته و از آنان تأثیر می‌پذیرد، و در نهایت از انسان موجودی منسجم می‌سازند که در عین دارا بودن اجزا و ابعاد متنوع واجد کلیتی یکپارچه به شمار می‌آید. معماری به عنوان یک پدیده اجتماعی از فرهنگ نشأت گرفته و بر آن تأثیر می‌گذارد و آینه‌ای است از اندیشه‌های انسان در رابطه با فضا، زیبایی‌شناسی و فرهنگ. به همین سبب سبک معماری

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

هر دوره انعکاسی از فرهنگ و هنر آن محسوب می شود. و با دگرگونی هایی که در سایر عرصه های زندگی و هنر به وقوع می پیوندد، متناسب است و هر سبک جدید معماری بر اصول، روش ها و سنت های سبک پیشین استوار است، به همین خاطر بین سبک های گوناگون معماری رابطه ای استوار وجود دارد و مرزبندی بین آن ها دشوار به نظر می رسد (دیبا، ۱۳۷۸).

۳- تغییرات فرهنگی و معماری ایران در گذر زمان

۳-۱- نفوذ سیاسی فرهنگی ترکمانان از قرن ۴-۷ ق.ه

با غلبه ترکان بر ایران و جامعه اسلامی، فرهنگ سیاسی و اجتماعی در منطقه که تا آن دوره شاهد چند قرن توسعه ی شهری بود زیر نفوذ فرهنگ قبیله ای ترکان قرار گرفت که در ابعاد گسترده ای جامعه را تحت تأثیر خود قرارداد (Barfield, ۱۹۹۰).

از طرف دیگر مردم بومی ایران نیز که پس از دو قرن حکومت های مستقل ایرانی از صفاریان تا آل بویه با ورود فزاینده ترکان بیگانه و سلطه آنان در ایران روبه رو بودند. و دچار نوعی احساس ناامنی و واهمه شده و از این رو به صوفی گری روی می آوردند که مقرامنی در این شرایط حاکمیت ترسناک بیگانگان محسوب می شد (Mottahedieh, ۲۰۰۰, p ۴۷). در معماری اسلامی ایران با آغاز سلطنت سلجوقیان تحولی عمده در هنر و معماری ایران در قرن ۵ دیده می شود. و از آن به عنوان تابناک ترین دوره ی تاریخی ایران می توان نام برد، این دوره به دلایلی که در ادامه عنوان می شود اهمیت پیدا می کند و نقش پررنگی در دنیای معماری و دنیای معماری پس از اسلام دارد (نصرت پور و همکاران، ۱۳۹۴).

حوزه ی سلطنت سلجوقی و منطقه ی تحت نفوذ سلجوقی بسیار وسیع بود و به همین علت می توان گفت معماری این دوره و سبک این دوره تا مدت زیادی و در مناطق مختلفی اثرگذار بود به طوری که تا مدتی بعد از انقراض این پادشاهی رایج بوده و از ذوق و خلاقیت آن ها استفاده شده است. بناهای این دوره را می توان به دو گروه بناهای مذهبی و بناهای غیرمذهبی تقسیم و دسته بندی نمود (یاوری، ۱۳۸۸).

۳-۲- نفوذ سیاسی فرهنگی مغولان از قرن ۷-۹ ق.ه

فاجعه مغول یکی از فجیع ترین جنایات و نسل کشی های تاریخ بشر بشمار می رود و اثرات پایداری در تاریخ ایران و جوامع اسلامی به جا گذاشت. در ۶۱۶ هجری (۱۲۱۹ میلادی) حمله هولناک و ناگهانی چنگیز خان انجام می گیرد که ضربه قاطعی را به تمدن ایرانی اسلامی وارد کرد. پس از ۳۵ سال حملات مکرر مغول به دنبال لشکر کشی هلاکوخان و سرنگونی اسماعیلیه و خلافت بنی عباس حکومت ستمگرانه ایلخانان در سال ۶۵۴ هجری (۱۲۵۶ میلادی) به مدت هشتاد سال در ایران مستقر شد. فروپاشی سلسله ایلخانان در ۷۳۵ هجری (۱۳۳۵ میلادی) چند دهه دوران جنگ های ملوک و طوایفی را به همراه داشت. این دوران آشوب شدید سرانجام با لشکرکشی ها و فتوحات خونین تیمور لنگ در ایران و تجدید فاجعه حملات اولیه مغول منجر گشت. که تا مرگ تیمور در ۸۰۷ هجری (۱۴۰۵ میلادی) ادامه داشت (عدالت ۱۳۸۹ : ۲۳۵).

۳-۲-۱- وضعیت فرهنگی

با برچیده شدن خلافت عباسیان که از تسنن حمایت می کرد، زمینه برای رشد مباحث و گفتگوی دینی و فلسفی در میان اهل تسنن و تشیع ایجاد شد (باسانی، ۱۳۸۵) از سوی دیگر به دلایل مختلف تصوف اسلامی و طیف های وابسته بدان که دارای سابقه در تفکرات اسلامی لااقل از قرون چهارم و پنجم هجری بودند، توسعه یافتند. و به نفوذ در گروه های مختلف پرداختند (رویمر، ۱۳۷۹ : ۴۴) (میرجعفری، ۱۳۸۵ : ۱۶۹-۱۶۳) (ویلبر و گلمبگ ۱۳۷۴:۹۷) پدیده دیگر این دوره گذار از تسنن به ویژه تسنن شافعی به تشیع در فرقه های تصوف بود (باسانی، ۱۳۸۵:۵۱۸؛ ویلبر و گلمبگ، ۱۳۷۴ : ۹۷). در پی کشتارهای عظیم چنگیزخان طبیعی است. که اهل دانش و فضل نیز در این میان به قتل می آمدند و تعدادی از دانشمندان که

پیشاپیش به مناطق امن گریختند و جان سالم بدر می بردند. نسبت به کشته شدگان اندک بودند دیگر، اینکه شهرها را با خاک یکسان می کردند و می سوزانیدند. این یورش سراسر ایران و به ویژه خراسان را از هنرمندان و شاعران و معماران تهی ساخت. هنرمندانی که از چنگال مغولان جان سالم بدر برده بودند. در سرزمین های جنوبی به پناه فرمانروایان محلی رفتند (پیرنیا، ۱۳۸۹: ۲۰۸).

۳-۲-۲- بررسی معماری (سبک معماری آذری)

شیوه آذری، سبکی در معماری اسلامی ایران، منسوب به آذربایجان، مشهور به سبک مغول یا ایرانی مقارن با دوره حکومت ایلخانان بر ایران است. با ورود مغولان (ایلخانی) این شیوه معماری آغاز گردید و تا زمان صفویه ادامه داشت. چون این بناها در تبریز احداث گردیده به سبک آذری معروف است. و در حکومت سلطان غازان خان را آغاز سبک آذری می دانند و به عبارتی شیوه آذری دارای دو دوره است. دوره اول از زمان هلاکوخان و پایتخت شدن مراغه تشکیل شده و دوره دوم شامل زمان تیمور و پایتختی سمرقند است (میریخت، ۱۳۹۴).

۳-۲-۲-۱- بررسی دوره های سبک آذری

الف: شیوه ی اول سبک آذری مربوط به دوره ایلخانی به مرکزیت مراغه

۱. ساخت بناهای سترک و عظیم
۲. توجه به تناسبات عمودی بنا
۳. ساخت ایوان با پلان مستطیل شکل
۴. تنوع در ایوان سازی
۵. استفاده از تزییناتی چون گچبری، نقاشی های عظیم متقارن و با تناسبات طلایی، کاشی زرین فام، کاشی نقش پرسته

ب: شیوه دوم سبک آذری مربوط به دوره تیموریان به مرکزیت سمرقند

۱. ساخت ساقه گلوگاه بین فضای گنبد و گنبد خانه
۲. ایجاد سطوح ناصاف در تمامی بنا
۳. استفاده از تزیینات کاشی معرق (میریخت، ۱۳۹۴)

۳-۲-۲-۲- چند نمونه از بناهای سبک آذری

شنب غازان، ربع رشیدی، رصدخانه مراغه، مسجد علیشاه تبریز، مدرسه و تکیه امیر چخماق، مسجد جامع ورامین، مسجد کبود تبریز، گنبد سلطانیه، مدرسه امامی اصفهان و مقبره دختر ارغون در سلماس (میریخت، ۱۳۹۴).

شکل شماره (۱): گنبد سلطانیه- منبع: yaldamedtour.com

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

۳-۳- نفوذ سیاسی فرهنگی سلسله ای ایرانی تبار بر سراسر ایران زمین در قرن ۱۰ ق.

شاه عباس چهار سال پس از به قدرت رسیدن (سال) ۱۰۰۰ پایتخت را از قزوین به اصفهان انتقال داد (زرین کوب، ۱۳۸۰). در مدت حکومت شاه عباس در اصفهان آثار معماری بسیاری از خود به یادگار گذاشت به طوری که هر زمان سخن از شکوه و جلال شهر اصفهان بر زبان می آید به دنبال آن نام شاه عباس نیز آورده می شود. برخی، انتقال پایتخت را به عنوان اولین و مهم ترین اقدام حکومت صفوی در زمینه ی برنامه ریزی ملی، منطقه ای و شهری به شمار می آورند (تاجبخش، ۱۳۷۸). در این دوره مراکز و کانون های صنعتی و هنری در ایران افزایش یافت. در ابتدای تأسیس این سلسله، تبریز پایتخت بود و به همین سبب این شهر مرکزی شد برای فعالیت های هنرمندانی مانند خطاطان تذهیب کاران نقاشان و صحافان و همچنین هنرمندانی که در دیگر فنون و صنایع کار می کردند. و هنرمندانی که در معرق کاری و رنگ آمیزی کاشی ها و در بناها و کتیبه ها نقش داشتند یا هنرمندانی که در صنایع منسوجات و بافت پارچه به کار می پرداختند. در اواخر قرن دهم هجری قمری در زمان شاه عباس، پایتخت از قزوین به اصفهان انتقال یافت. با انتخاب پایتخت جدید این شهر به عنوان یکی از درخشان ترین شهرهای خاور گسترش پیدا کرد (معماریان، ۱۳۸۴).

۳-۳-۱- معماری دوره صفویه

توجه پادشاهان صفوی به هنر و نگارگری قطعاً منجر به رشد و تعالی بناهای مختلف، ساخت و سازهای شهرها شد، در دوره ی صفویه مکتب شکوه و زیبایی، اصفهان بسیاری از بازرگانان و جهانگردان را به ایران کشاند. و بسیاری از آن ها مانند تاورنیه کمپفر شاردن و التاریوس زیبایی و عظمت اصفهان را در سفرنامه های خود و صف کرده اند. اصفهان یکی از شهرهایی است که در دوران صفوی رشد بسیاری را داشته است. اصول معماری ایرانی : درون گرایی، پرهیز از بیهودگی، مردم باوری، خود بسندگی و نیارش در اکثر بناهای مختلف این شهر تأثیرات پایداری ایجاد کرده است. با دگرگونی های معماری شهرهای نزدیک آن سبب این شد که شیوه ایجانشین شیوه اصفهانی نشود (خلیلی پور و طاووسی، ۱۳۹۱). معماری دوره صفوی پر از نوآوری هایی است که به فضای درون خود و فضای بیرون از خود معنویتی می دهند که از حدود ادراک ظاهری فراتر می رود. تنها به احساس درون و باطن یعنی احساسی به هم آمیخته از دریافت شیعی، فرهنگ عرفانی و حکمت اشراقی، ایرانی به ادراک در می آید (خاتمی، ۱۳۹۰).

هنگامی که شاه عباس اول ۱۵۸۷-۱۶۲۹ (میلادی) به قدرت رسید. با ساختن میدان شاه به عنوان نمایش خارق العاده ای از قدرت خود شهرسازی و معماری را در مقیاس عظیم رواج داد. میدان شاه سال ها قبل احتمالاً از زمان حکومت شاه اسماعیل ۱۵۵۴ - ۱۵۰۲ (میلادی) از مکان سابقش واقع در نزدیکی مسجد جامع به مکان کنونی اش انتقال یافته بود. میدان جدید هم عرض با مسیر بازرگانی قدیمی استقرار یافته بود که از دروازه شمالی شهر به سمت رودخانه کشیده شده بود (هردک، ۱۳۷۶).

۳-۳-۱-۱ ویژگی های معماری صفویه

بهترین ویژگی معماری صفویه آن است که مفهومی منسجم از ارزش های فضایی دارد. این مفهوم تماشائی ترین وجه خود را در مناظر کلی به نمایش می گذارد. که در آن هر بنایی بناهای مجاور را تکمیل می کند. این مفهوم در سطح وسیعی از معماری منظرهای چهارباغ بیان شده یعنی جایی که به نظر می آیند و بطور سنجیده فرع بر منظره پردازی خیابان قرار گرفته اند. معماری صفویه محتاط است این سبک معماری سنتی ایران با حجم ها و توده های عظیم سرو کار دارد و سطوح نرم و ساده را بر سطوح پیچیده و بغرنج ترجیح می دهد. طاق بندی که اساس و ذرات هر نوع معماری خط خمیده است به جز در چند بنا زیارت گاهی نظیر، ماهان یکنواخت و تکرار شونده است. هنگامی که معمار صفوی تردیدی می کرده چند ردیف دیگر

از کندوهای مقرنسی دیگر می ساخته است. گنبدهای معماری صفویه از الگوهای دوره تیموری و ایلخانی، پیروی کرده اند. ساده شدن طرح ها که در بیشتر بناها فضاها چهارپهلوی بودند پلان های مستطیلی یا چند ضلعی ساده هندسه ساده، شکل ها و خط های شکسته نیز بیشتر استفاده می شد (نصر، ۱۳۷۵).

ساخت گوشه های پخ از معماری صفویه رایج تر شد و پیمون بندی و بهره گیری از اندام ها و اندازه های یکسان و سادگی طرح در نمای بناها نیز آشکار گردید. راه اندازی و ایجاد تأسیسات و تجهیزات زیرساختی و جایگاه نقوش هندسی در معماری صفویه ارزشمند بود. از مهم ترین ویژگی های تزئین بنا در معماری صفوی می توان به تبعیت از قاعده های تقارن انعکاس تکرار و نظم هندسی اشاره کرد. ضرورت تغییر شکل به شکل های کوچک تر تکرار یا تقسیماتی از آن به انگیزه ی نشان دادن عمق و حرکت در دنیای دو بعدی از آن جمله اند (آقاجانی، ۱۳۸۶).

شکل شماره (۲): عمارت چهل ستون قزوین - منبع:

fa.wikipedia.org

۳-۴- نفوذ فرهنگ غرب در ایران از قرن ۱۳-۱۴ ه.ق

از زمان صفویه تا اواسط دوره قاجار، ایران بیشتر درگیر بی نظمی و جنگ با روس و عثمانی بود. با آغاز دوره قاجار، مرحله سلطه فرهنگی بر ایران نیز آغاز شد با این حال، مهم ترین قدم در راه آشنایی با تمدن جدید و معارف اروپایی در دوره قاجاریه برداشته شد، زیرا در این دوره ایران بدون واسطه با سیاست اروپایی روبرو گشت و متوجه شد که توان مقابله با آن را ندارد و باید خود را به سلاح «تمدن جدید» مسلح سازد. توسعه ی وسایل ارتباطی و بسط دامنه سیاست های استعماری، مانع از این گشت که ایران بتواند در گوشه ای از دنیا با سنن باستانی و کهن خویش به زندگانی ادامه دهد. شناخت عوامل شناخت ایرانیان با فرهنگ غرب تأثیر به سزایی در این میان داشته است. توجه عباس میرزا ولیعهد فتحعلی شاه و وزیرش به جلب مستشاران خارجی و فرستادن محصل و کارگر به خارج و برپا ساختن مؤسسات صنعتی به سبک جدید و ترجمه کتاب خارجی به فارسی. از زمان فتحعلی شاه به بعد، روابط سیاسی و اقتصادی ایران و ممالک اروپایی توسعه یافت. و ایرانیان با تمدن اروپایی بیشتر می شد در دوره محمد شاه، دو مدرسه از نخستین مدارس جدید به سبک اروپایی به وسیله کشیشان آمریکایی و فرانسوی در ایران تأسیس گردید. و راه نفوذ معارف اروپایی در ایران بازتر شد. از سوی دیگر، دوره سلطنت پنجاه ساله ی ناصر الدین شاه با دوره ترقیات سریع علمی و صنعتی اروپا، بارور شدن انقلاب صنعتی، بروز انقلاب ها و هیجان های ملی، تشکیل دولت های جوان اروپایی و بسط سیاست های استعماری ممالک اروپای غربی مصادف شد. در واقع این نیم قرن، فرصتی برای ممالکی نظیر ایران به وجود آورد که خود را به پایه ی ممالک متمدن اروپا برسانند. در این دوره، «دارالفنون» به دست امیر کبیر بنیاد نهاده شد تا به جای اعزام دانشجو به خارج، طالبان علم در داخل کشور تعلیم ببینند. البته به دنبال تأسیس دارالفنون مدارس دیگری هم پا به عرصه وجود نهادند که نفوذ تمدن و معارف اروپایی در آن ها بی تأثیر نبود (حیدری، ۱۳۹۴).

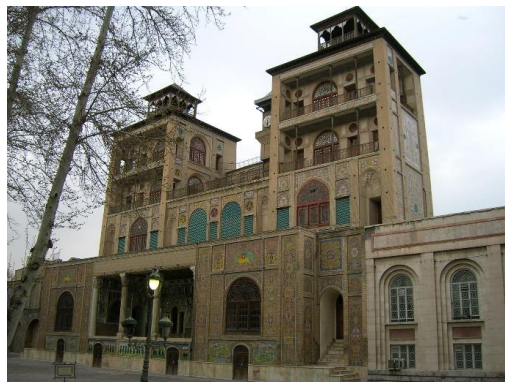

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

۳-۴-۱- معماری دوره قاجار

این دوره معماری ایران تحت تأثیر هنر و معماری غرب قرار گرفته و کاربرد قوس های نیم دایره به تقلید از معماری غرب گسترش می یابد. تزیینات نماهای رو به حیاط بیشتر می شود. تزیینات ستون ها و سرستون ها ساده تر و با الهام از ویژگی های آجر است. تأکید بر ورودی با ایجاد جلوخان ساده و سکوه های پیرنشین، کشیدگی و ارتفاع دادن به سردر، همراه با تزیینات گیلویی به شکل قطار بندی مقرنس آجری ساده و کاشی کاری در محل اتصال رخابام به خط آسمان مشاهده می شود. در زیر سقف فضاهای داخلی از تزیینات گره بندی چوبی استفاده شده و برای اولین بار ایجاد نورگیرهای کوچک، بیضوی مدور و مستطیل شکل حد فاصل بازشوها در جداره خارجی و در دو سوی بازشوی اصلی در محور تقارن نما مورد توجه قرار می گیرد. حتی از این فضا به عنوان محل چراغ برای روشنایی استفاده شده است. تلفیق معماری سنتی با نمادهای معماری کلاسیک اروپا به خصوص استفاده از فرم های سنتوری و مثلثی شکل در بالای بازشو و پنجره ها در نماهای اصلی و همچنین به کارگیری تزیینات آجری و کاشی کاری برای نماهای اصلی و استفاده از گچبری و نقاشی رنگی در داخل بنا از ویژگی های بارز این دوره به شمار می آید. راه پله ها و پلکان ها در این دوره به لحاظ عناصر تزیینی دارای شخصیت مستقل و قابل توجه می شوند. از بناهای این دوره به خانه اردکانی، بلخاست، غفوری، امیری ناظران و سیدان می توان اشاره کرد (فرح بخش، ۱۳۹۵).

شکل شماره (۳): عمارت شمس العماره - منبع: fa.wikipedia.org

۳-۴-۲- معماری دوره پهلوی اول

در این دوره ابعاد و مساحت زمین ها تحت تأثیر رشد جمعیت و توسعه شبکه معابر شهری، نسبت به دوره های قبل محدودتر است. از هشتی و دالان ها در طرح فضاها کاسته شده و خانه ها درون گرایی کمتری دارند. که ناشی از تغییر فرهنگ، اقتصاد خانواده ها و اجتماع دوره مورد نظر است. الگوی تزیینات ساختمان مطابق دوره قبلی بوده ولی از حجم محدودتر و سادگی بیشتری برخوردار شده اند؛ به ویژه آجرهای قالبی و مهری به مقدار کمتری در نماها مشاهده می شود. بخش ورودی ساختمان ساده تر و سردر بیرونی خانه به صورت نمایی تخت فاقد فضای جلوخان و پیرنشین با تزیینات کمتر اجرا می گردد. حال آنکه در گذشته سردرها دارای شخصیت خاص معماری بوده اند. سازماندهی فضاهای داخلی خانه تحت تأثیر این دوره دچار تغییرات شده حضور ایوان در خانه های این دوره بسیار محدود می شود. خانه های امینی، احمدیان موسوی، زارعی طلائی و یزدان پرست را برای این دوره می توان نام برد (فرح بخش، ۱۳۹۵).

شکل شماره (۴): خانه امینی ها- منبع: mrbilit.com

۳-۴-۳- معماری دوره پهلوی دوم

با شروع دوران پهلوی دوم و آغاز روزهای جدید در عرصه هنر و علم در همه جای کشور، معماری نیز پا به روزهای جدید با شروع معماری مدرن گذاشت. شروع ساخت و ساز در بخش های ساختمانی با کاربردهای اداری مسکونی (شهرک مسکونی نارمک)، (دانشگاه تهران)، (مخابرات تهران)، (شهرک مسکونی بهجت آباد) و تجاری در تهران گسترش یافت. در سال ۱۳۲۸ خورشیدی، یکی از ساختمان های دانشکده هنرهای زیبا واقع در ضلع جنوب شرقی دانشگاه در سایت فعلی دانشکده هنرهای زیبا، ساخت آن به پایان رسید، و این دانشکده از زیر زمین دانشکده فنی به آنجا منتقل شد. یک سال بعد، ساختمان دوم آماده بهره برداری شد، و به رشته معماری اختصاص یافت. (بانی مسعود، ۱۳۹۴)

معماری پهلوی دوم چنان حرکتی در معماری ایران ایجاد کرد که در تمام زمینه ها هنوز میتوان آثار فاخری از آن معماری را مشاهده کرد، آثاری که هنوز پس از گذر سال ها منحصر به فرد هستند، همچون برج آزادی که طراحی آن را حسین امانت انجام داد، و خالصه ای از تمام سالیان شاهنشاهی ایران را در این برج خلاصه کرد.

۴- نتیجه گیری

معماری ایران دارای پشتوانه های با ارزشی است و شامل آثاری است که پیوسته و زنجیروار از هم پیروی می کنند و رو به کمال خود گام بر می دارند. قرن هفتم تا نهم ه.ق با توجه به حادثه مهم این دوره یعنی حمله ویرانگر مغول در تاریخ ایران بسیار با اهمیت است. در این دوره تغییرات فراوانی در عرصه های مختلف اجتماعی فرهنگی و هنری تحت تأثیر حاکمیت مغولان در ایران بوجود آمد. معماری و شعر نیز در این دوره به عنوان دوشاخه اصلی از هنر از این تغییرات مستثنا نبوده و دچار تغییرات و تحولات فراوانی گردید. معماری صفویه بدون شک یکی از درخشان ترین دوره های هنری ایران پس از اسلام است باید اذعان داشت که در معماری صفوی بار دیگر عصر نوین و درخشانی در هنر و معماری ایران طلوع کرد. در سال ۹۰۷ قمری (۱۵۰۲ م) شاه اسماعیل اول سلسله صفوی را تأسیس کرد. ارزشها و هنجارهای اجتماعی و فرهنگی موجود در آن عصر بر روی هنر و معماری آن جامعه تأثیر بسزایی داشته است. حکومت صفویه یکی از مهم ترین سلسله های ایران پس از اسلام بوده که در آن شیوه اصفهانی به وجود آمد، نظیر این شیوه در دوره های بعد تاکنون دیده نشده است. از جمله خصوصیات کلی این سبک، استحکام سادگی و سلسله مراتب در عین حال زیبایی است.

معماری بناهای مسکونی در دوره قاجاریه از محرمیت ها و رعایت فضاهای بیرونی و اندرونی و طرح های دلپز به همراه رعایت اصول ارتباط و تناسب، به معماری غرب گرای پهلوی اول و بخصوص پهلوی دوم رسید. که در آن نوع معماری، از لحاظ طرح و اجرا شیوه های ساختمان سازی سنتی و مدرن غرب الگو قرار گرفته و منبع الهام شد.

جدول : تحولات فرهنگی و معماری ایران از قرن چهارم قمری تا دوره معاصر

دوره تاریخی	وضعیت فرهنگی	معماری	
۱	قرن ۴-۷ ه.ق	با هجوم ترکان فرهنگ سیاسی و اجتماعی در منطقه که تا آن دوره شاهد چند قرن توسعه ی شهری بود زیر نفوذ فرهنگ قبیله ای ترکان قرار گرفت	در معماری اسلامی ایران با آغاز سلطنت سلجوقیان تحولی عمده در هنر و معماری ایران در قرن ۵ دیده می شود.
۲	قرن ۷-۹ ه.ق	حمله هولناک و ناگهانی چنگیز خان انجام می گیرد که ضربه قاطعی را به تمدن ایرانی اسلامی وارد کرد.	شیوه آذری، سبکی در معماری اسلامی ایران، منسوب به آذربایجان، مشهور به سبک مغول یا ایرانی مقارن با دوره حکومت ایلخانان بر ایران است.
۳	قرن ۱۰ ه.ق	شاه عباس چهار سال پس از به قدرت رسیدن (سال) ۱۰۰۰ پایتخت را از قزوین به اصفهان انتقال داد. در مدت حکومت شاه عباس در اصفهان آثار معماری بسیاری از خود به یادگار گذاشت.	بهترین ویژگی معماری صفویه آن است که مفهومی منسجم از ارزش های فضایی دارد این مفهوم تماشائی ترین وجه خود را در مناظر

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

کلی به نمایش می گذارد که در آن هر بنایی، بناهای مجاور را تکمیل می کند			
دوره قاجار معماری ایران تحت تأثیر هنر و معماری غرب قرار گرفته. معماری پهلوی دوم چنان حرکتی در معماری ایران ایجاد کرد که در تمام زمینه ها هنوز می توان آثار فاخری از آن معماری را مشاهده کرد، آثاری که هنوز پس از گذر سال ها منحصر به فرد هستند.	از زمان صفویه تا اواسط دوره قاجار، ایران بیشتر درگیر بی نظمی و جنگ با روس و عثمانی بود. زمان فتحعلی شاه به بعد، روابط سیاسی و اقتصادی ایران و ممالک اروپایی توسعه یافت و ایرانیان با تمدن اروپایی بیشتر آشنا می شدند. در دوره محمد شاه، دو مدرسه از نخستین مدارس جدید به سبک اروپایی تاسیس گردید.	قرن ۱۳-۱۴ ه.ق	۴

مراجع

۱. خسروجردی، نرجس، محمودی، مسعود، از میراث معماری گذشته ایران تا معماری معاصر، ۱۳۹۴.
۲. زارعی، محمد ابراهیم، آشنایی با معماری جهان، انتشارات فن آوران، چاپ چهاردهم، ۱۳۹۲.
۳. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیر کبیر، ص ۱۵۳۶، ۱۳۷۹.
۴. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین یک جلدی، تهران، گلی، ص ۶۳۶، ۱۳۸۴.
۵. گذار، آندره، هنر ایران، ترجمه: بهروز حبیبی، دانشگاه ملی، تهران، ۱۳۵۸.
۶. سراجی کرمانی، قربان، فرخانی س. س، معماری بومی چیست؟ هشتمین همایش دستاوردهای علمی و تکنولوژی- معماری و شهرسازی و توسعه پایدار با محوریت از معماری بومی تا شهر پایدار مشهد موسسه آموزش عالی خاوران، ۱۳۹۰.
۷. نقره کار، عبدالحمید، مبانی نظری معماری، چاپ اول انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۹.
۸. دیبا، داراب، برداشت از مفاهیم بنیادی معماری ایران، مجله فرهنگ و معماری، سال اول، شماره دهم، تابستان، ۱۳۷۸.
۹. نصرت پور، دریا، خاقانی، سعید، ملاصالحی، ودیهه، "بررسی تطبیقی معماری اماکن مذهبی و شهرسازی دوره ی بیزانس در ترکیه با دوره ی سلجوقی در ایران"، فصلنامه ی مدیریت شهری، شماره ۳۹، ص ۸۷-۹۸، ۱۳۹۴.
۱۰. یآوری، حسین، سیری در هنر و معماری ایران، تهران: سیمای دانش، ۱۳۸۸.
۱۱. باسانی آ، دین در عهد مغول در تاریخ ایران از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانیان پژوهش دانشگاه کمبریج، جلد پنجم گردآورنده ... بویل مترجم حسن انوشه، تهران انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۵.
۱۲. عدالت، عباس، فرضیه فاجعه زدگی: تأثیر پایدار فاجعه مغول در تاریخ سیاسی، اجتماعی و علمی ایران، فصلنامه بخارا، سال سیزدهم، شماره ۷۷ و ۷۸، ۱۳۸۹.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

ISSN ۷۷۸۶-۲۹۸۰

۱۳. ویلبر، دونالد و گلمبک، لیزا، معماری تیموری در ایران و توران، مترجم: کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
  ۱۴. میرجعفری، حسین، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، ویرایش دوم، چاپ پنجم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، اصفهان، ۱۳۸۵.
  ۱۵. رویمر، ه. ر، تاریخ ایران (دوران صفویه)، پژوهش دانشگاه کمبریج، مترجم: یعقوب آژند، تهران: نشر جامی، ۱۳۷۹.
  ۱۶. بانی مسعود، امیر، معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته)، چاپ ششم، نشر هنر معماری قرن، ۱۳۹۴.
  ۱۷. پیرنیا، محمد کریم، سبک شناسی معماری ایران، تألیف: غلامحسین معاریان، ناشر: مؤلف، چاپ شانزدهم، تهران، ۱۳۸۹.
  ۱۸. خاتمی، محمود؛ "پیش درآمد فلسفه ای برای هنر ایرانی"، ویرایش فنی عباس رکنی، موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری متین، تهران، ۱۳۹۰.
  ۱۹. خلیلی، پور اکرم و طاووسی، محمود؛ "بررسی تزیینات وابسته به معماری در عمارت عالی قاپو"، فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش مایه، سال پنجم، شماره یازدهم، ۱۳۹۱.
  ۲۰. نصر، سید حسین؛ "هنر و معنویت اسلامی"، ترجمه رحیم قاسمیان، دفتر مطالعات دینی هنر، تهران، ۱۳۷۵.
  ۲۱. هردک، کالوس؛ "ساختار شکل در معماری اسلامی ایران و ترکستان"، ترجمه محمدتقی زاده مطلق، انتشارات بوم، چاپ اول، ۱۳۷۶.
  ۲۲. معاریان، غلامحسین؛ "سیری درمبانی نظری معماری"، انتشارات سروش دانش، چاپ اول، ۱۳۸۴.
  ۲۳. تاجبخش، احمد؛ "تاریخ صفویه (جلد ۲)"، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۷۸.
  ۲۴. آقاچانی، حسین؛ "ادوار نگاره های کشته بری در بناهای اصفهان عهد صفوی"، مجموعه مقالات نگارگری (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.
  ۲۵. میربخت، سمانه، عطاری جبارزاده، سام، علی اصل، شفیقه، سبک آذری، ۱۳۹۴.
  ۲۶. حیدری، صالح، عزیزی، رابیس، حامد، نسیم، تعامل و تقابل سنت و تجدد در معماری ایران (۱۷۸۵-۱۹۲۵ میلادی)، ۱۳۹۴.
۲۷. Barfield T.J., (۱۹۹۰). Tribe and State Relation, In Tribes and State Formation in the Middle East, Edited by P. Khoury and J. Kosstiner, University of California Press.
۲۸. Mottahedeh R., (۲۰۰۰). The Mantle of the Prophet, One World Publications.